

ІТАЛІЙСЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я у XIII – XIV ст.

Розглянуто проблему утворення італійських колоній в Причорномор'ї протягом XIII ст. У другій половині XIII ст. вихідці з Генуї та Венеції почали утверджуватися у кримських містах – Кафі, Солдайї та ін. Цей процес перебував у залежності від політики золотоординських ханів, яким тоді належав Крим, та у протистоянні Генуї, Венеції та Пізи.

Ключові слова: Генуя, Венеція, Піза, Кафа, Солдайя, Чембало, Воспоро (Чіпріко), Тана, капітанство Готія, Газарія.

Рассмотрено проблему образования итальянских колоний в Причерноморье в течении XIII в. Во второй половине XIII в. выходцы из Генуи и Венеции начали обосновываться в крымских городах – Каффе, Солдаие и др. Этот процесс находился в зависимости от политики золотоординских ханов, которым тогда принадлежал Крым, и в противостоянии Генуи, Венеции и Пизы.

Ключевые слова: Генуя, Венеция, Пиза, Каффа, Солдайя, Чембало, Воспоро (Чиприко), Тана, капитанство Готия, Газария

In the article the author learns the problem of creation of the Italian colonies in the Northern Black Sea region during XIII centuries. Italian republics Genua and Venetia played the main role in this process. In the second half of XIII century people springing from Genua and Venetia settled up in a few Crimea cities: Kaffa, Soldaia and others. The process depended on politics led by Khans of Golden Orda who kept Crimea totally in their power, and on Genua's, Venetia's and Piza's confrontation.

Key words: Genua, Venetia, Piza, Kaffa, Soldaia, Chembalo, Vosporo (Chiprico), Tana, captain Gotia, Gazaria.

*Північне Причорномор'я протягом віків перебувало у центрі міжконтинентальних торгових зв'язків між Європою та Азією. У XIII – XIV ст. провідну роль у цих процесах відігравали італійські морські республіки – Генуя та Венеція. Попри значну увагу дослідників питання італійської колонізації півдня сучасної України і до сьогодні залишається мало дослідженим.

Перш ніж розпочати вивчення історії італійського проникнення в Північне Причорномор'я і Крим варто з'ясувати, що являв собою регіон напередодні XIII ст., тобто до появи тут італійців. Але важкість вивчення цього питання полягає по-перше, в малочисельності документальних даних, по-друге, у відсутності достатнього археологічного мате-

ріалу. На жаль, не достатньо відомостей про кримські міста до появи тут генуезців, хоча поодинокі спроби аналізу кримських міст у сучасній українській історіографії присутні [10]. Основними джерелами служать відомості арабських та західноєвропейських мандрівників, що відвідували причорноморський регіон у X – XIII ст.

Довгий час зарубіжна історіографія малювала непривабливий образ північно-причорноморського регіону: дикий край, населений кочовими племенами.

Але арабські та візантійські історики змальовують Північне Причорномор'я зовсім іншим. За їх свідченнями, край був багатий на сировинні ресурси – чорнозем, сіль. Особливою гордістю регіону була риба. Арабські, візантійські та, навіть, західноєвропейські мандрівники X – XIII ст. повідомляють про жваву торгівлю кримських міст із руськими князівствами, Візантією та країнами Близького Сходу [13, с. 147-148].

* Вперше тема була виголошена автором на конференції у Кракові (жовтень 2010 р.). Друкується з урахуванням нових доопрацювань і зауважень, висловлених під час виступу.

Археологічні дослідження XIX – XX ст. у Криму підтверджують інтенсивний розвиток торгівлі та ремесел. Таким чином, письмові свідчення багаточисельних мандрівників та археологічні матеріали підкреслюють активну роль Північного Причорномор'я у транзитній торгівлі та високий рівень розвитку різних ремесел.

При утворенні кримських факторій італійці керувались певним, чітко продуманим принципом: заволодіти пунктами, важливими у двох аспектах – по-перше, ті, що оточені зручними гаванями, по-друге, які замикають або перехоплюють місцеві торговельні шляхи, що надалі поєднуються зі світовими торговельними артеріями. Вищезазначеним умовам і вимогам задовольняли генуезькі Кафа (суч. Феодосія), Солдайя (суч. Судак) і Чембало (суч. Балаклава), венеційська Тана (суч. Азов). Ці міста стали італійськими центрами в Північному Причорномор'ї, хоча територіально влада охоплювала ширшу територію.

У контексті нашого дослідження варто розрізняти два питання: по-перше, поява італійців на берегах Чорного моря і, по-друге, організація поселення, факторії. Власне останнє розглядається нами як завершальний етап певних відносин попереднього періоду.

Питання про початок появи італійців на чорноморському узбережжі викликало суперечки серед дослідників. В історіографії італійської колонізації Північного Причорномор'я можна виділити дві точки зору: перша – прихильники ранньої колонізації; друга – тих дослідників, які відносять початок освоєння причорноморських земель до часів після Німфейського договору.

До першого напряму належать історики XIX ст. В. Фануччі, В. Хеззлітт, М. Каналле, які відносили появу італійців у Причорномор'ї в XI і, навіть, X ст. Із російських дослідників аналогічні думки висловлювали Ф. Брун, В. Юргевич, Ю. Кулаковський, М. Ковалевський. Ф. Брун і М. Ковалевський вважали, що вже у XII ст. Піза володіла портом на Азовському морі, а генуезці утвердилися в Тані. Згадуються також у цей період і венеційці [17, с. 36].

Історики іншого напряму (М. Мурзакевич, Ф. Успенський, В. Васильєвський) пов'язують початок колонізації з другою половиною XIII ст., спираючись на письмові джерела, в яких відсутні більш ранні відомості.

Радянські дослідники відкладають початок власне колонізації на кінець XIII ст. У сучасній західній історичній науці простежується спадковість ідей [7, с. 62-63].

Отже, початок проникнення італійців варто співвідносити з хрисовулом Мануїла Комніна 1169 р. з генуезцями. Цим договором генуезці добилися від Візантії дозволу торгувати у Чорному морі, але не в Азовському [7, с. 63]. Таким чином, раніше XIII ст. італійці не могли засновувати свої колонії на узбережжі Чорного й Азовського морів. Крім того, до XIII ст. торгові договори Візантії та італійських міст не стосувались причорноморських міст і «Великого моря» через намагання Візантії забезпечувати провідну роль Константинополя в торгівлі й не допускати втручання італійців у складну і нестабільну ситуацію в Північному Причорномор'ї.

Ми не виключаємо, що окремі генуезькі та венеційські купці проникали у Північне Причорномор'я (в цей час італійці вже мали свої поселення і факторії в Константинополі, Пері та інших територіях Візантійської імперії), вели торгівлю з місцевим населенням, але постійних поселень у цьому регіоні італійці ще не мали.

З падінням Константинополя (1204 р.) та утворенням Латинської імперії Візантія втратила контроль над протоками. Вигоду від цього в першу чергу отримала Венеція. Саме після 1204 р. купці Республіки св. Марка з'являються у чорноморських портах. 1206 р. датується торговельний контракт, де кінцевим пунктом торгової операції зазначена Солдайя (Судак) [7, с. 64]. У 1218 і 1232 рр., заключивши договори з венеційцями, генуезці здобули право здійснювати навігацію в Чорному морі. Договір 1238 р. між Генуєю і Венецією мав на меті розмежувати сфери впливу в Середземному морі, у Чорному ж передбачалася свобода дій. Саме з цього моменту можемо говорити про появу стійких економічних інтересів обох республік у «Великому морі». Як наслідок спостерігаємо поживлення італійської колонізації. З'являється тенденція закріпитися в основних торгових центрах Північного Причорномор'я.

В цілому, перша половина XIII ст. – це був етап мирного торгового проникнення, оскільки воно здійснювалося економічними

методами: шляхом нерівної торгівлі, монополізації місць збуту продукції, обміну зіпсованої монети. На державний рівень організація торгових функцій вийшла лише в 50-х роках XIII ст. (до цього часу вони перебували в руках приватних осіб).

Після відновлення Візантії (1261 р.) за Німфейським договором Генуя отримала монополне право на торгову діяльність в Чорному морі. Договір надавав обмежені можливості й іншим італійським містам. Так, пізанці, скориставшись цим правом, заснували торгове поселення на Азовському узбережжі. Вже у 1265 р. вихід до Чорного моря здобули венеційці.

Попри це до кінця XV ст. провідні позиції у Північному Причорномор'ї залишалися за Генуєю. Саме в цей час Лігурійська республіка і приступає до територіальних приєднань в Причорномор'ї.

Головною генуезькою колонією в Північному Причорномор'ї була Кафа. Відомо, що до 60-х років XIII ст. Кафа перебувала під безпосередньою владою ханів, а з 60-х років дісталась Уран-Тимуру. За історичними джерелами, генуезці утвердилися в Кафі між 1261-1266 рр. [8, с. 76].

У 1268 р. папа Климент IV призначив до Кафи єпископа [16, с. 818], ймовірно, в цей час генуезці остаточно освоїли місто. Могутність Кафи поступово зростає. У 1289 р. до Кафи з Лігурійської республіки надіслали першого консула, ним став Паоліно Дорія [9, с. 14-15]. А через рік для міста було вироблено спеціальний устав, який, на жаль, до нас не дійшов. Вже у 80-90-х роках XIII ст. Кафа мала міцне як внутрішнє, так і зовнішнє становище.

Утвердження генуезців у Причорномор'ї відбувалось у протистоянні з іншими італійськими республіками. У 60-х роках XIII ст. після війни між Генуєю та Венецією, перша вийшла переможницею.

Але у Генуї був ще один ворог – Піза. Не бажаючи відставати від генуезців та венеційців, Піза здобула від Візантійської імперії торгове поселення на Азовському узбережжі, яке назвали Порто Пізано [8, с. 81] (сел. Синявське на р. Мертвий Донець). Генуезці змушені були змиритись з утворенням пізанської колонії в Приазов'ї. Фактично, в боротьбу між Генуєю й Пізою були втягнуті всі генуезькі та пізанські колонії Причорномор'я і Середземномор'я.

Венеційські поселення, так само як і генуезькі, почали виникати в Північному Причорномор'ї також у другій половині XIII ст. У 1278 р. консульська влада була встановлена в Солдайї, і сюди прибув перший консул з Венеції. У 90-х роках XIII ст. венеційці збирались відправити посольство до хана Ногая [17, с. 47].

Таким чином, наприкінці XIII – на початку XIV ст. розпочинається новий етап розширення італійської присутності в Північному Причорномор'ї. Саме в цей час можна говорити про активну торгову діяльність. Фактично, із встановленням консульської влади, особливої системи управління, завершується формування купецьких факторій в колонії. Цей період також став часом боротьби за першість у регіоні між Генуєю і Венецією та встановлення стосунків італійських республік із Золотою Ордою з метою розширення власних територій.

У 1296 р. венеційці взяли в облогу Кафу, яку тримали протягом трьох років. Врешті, місто звільнили, і генуезці відновили свою владу. Але не встигли венеційці зняти облогу з Кафи, як під стінами Солдайї з'явилися війська золотоординського хана Ногая, погрожуючи й Кафі [1, с. 626]. У 1308 р. Кафа була зруйнована військами Тохти (1292-1312 рр.). В результаті цих подій генуезька торгівля на Чорному морі прийшла у занепад.

Лише у 1313 р. в Генуї була створена спеціальна комісія для реорганізації торгівлі й відновлення колоній у Північному Причорномор'ї. Цього ж року Генуя відправила послів до хана Золотої Орди Узбека (1312-1340 рр.), який дозволив генуезцям знову відновити Кафу, відбудувавши стіни, і надав нові привілеї. У 20-х роках XIV ст. Кафа була реорганізована, оточена мурами й баштами. У 1316 р. Генуя видала устав для Кафи – «Ordo de Caffa». Він призначався безпосередньо для генуезької колоніальної адміністрації міста – генуезького консула та інших посадових осіб [17, с. 48]. Фактично, всі постанови виходили з управління колоній та мореплавства, з 1341 р. відомого як «Officium Gazariae» [8, с. 86].

Не втрачали своїх позицій і венеційці. На початку XIV ст. венеційці отримали доступ

на Боспор. У 1306 р. венеційські купці здобули привілеї від татарського хана. А вже 1332 р. – отримали дозвіл хана Узбека оселитися в Тані (Азак, суч. Азов), хоча ханський намісник Тани Мухаммад Ходжа аль-Хорезмі і чинив їм всілякі перешкоди. Гейд у своїй праці зазначає, що Тана передавалася венеційцям на правах «повної і виключної власності», як раніше Кафа – генуезцям [8, с. 99-101]. Але вже у 1343 р. через конфлікт між татарами та італійцями, останні були вигнані з Тани, отримавши заборону. Потрібно зазначити, що в Тані одночасно існували венеційська і генуезька колонії. Після зруйнування міста у 1395 р. військами Тимура Тана на певний час перестала відігравати роль провідного торгового центру.

Тана була важливим місцем відправлення на Схід, оскільки в ній завершувався морський шлях з європейських портів й відкривалися інші – на північ, до Москви; на схід, на Волгу, в Середню Азію, Китай; на південний схід, до Каспійського моря, в Персію та Індію. Тому саме Тана стала місцем запеклого протистояння між венеційцями і генуезцями. Хоча позиції останніх виглядають міцнішими, оскільки морський шлях з Тани проходив через Кафу і Солдайю.

У 1340 р. солхатський емір Тюлек-Тимур запропонував венеційцям для поселення м. Воспоро (суч. Керч) з портом і прилеглими територіями. Останні мали сплачувати до ханської скарбниці 3 % мита з товарів. Воспоро мало відігравати роль головної бази в цьому районі, допоки не налагодиться морське сполучення з Таною [8, с. 102]. Крім консульської, в місті розташовувалась і резиденція католицького архієпископа. Папа Іоанн XXII заснував тут у 1333 (1332 р.) католицьку єпархію, архієпископом якої став домініканець Франциск де Камаріно.

Поруч з венеційською колонією Воспоро у цьому ж регіоні існувала й генуезька колонія Чіпріко (співвідноситься з суч. мисом Опук) [2, с. 76].

Отже, в першій половині XIV ст. стосунки між Золотою Ордою та італійськими колоніями Криму відзначались певною нестабільністю. Прихід до влади Джанібєка (1340-1357 рр.) ознаменував зміну економічного і зовнішньополітичного курсу Орди, що в подальшому стало причиною військових конф-

ліктів з італійцями. Після невдалого походу на Кафу 1344 і 1346 рр. [8, с. 45-48], хан в 1347 р. підтвердив Генуї її володіння в Криму і надав Венеції право торгівлі в Солхаті та інших містах степового Криму.

Можемо припустити, що останні дії Джанібєка були однією з причин нової генуезько-венеційської війни (1350-1355 рр.). Цього разу знову сильнішою виявилась Генуя. Хоча остання і змушена була піти на поступки Венеції. 1355 р. між Генуєю і Венецією був укладений мир, і венеціанці змогли відновити свої позиції у Північному Причорномор'ї. Намісник Золотої Орди у 1356 р. видав останнім ярлик, що підтверджував їхні права на чорноморському узбережжі. Активна протидія Генуї привела, врешті-решт, до того, що відновити свої позиції в північно-причорноморському регіоні Венеції вдалось лише за Бердібека (1357-1359 рр.), погодившись на підвищення митних виплат з 3 % до 5 % [11, с. 36].

Крім того, венеційці змогли заснувати колонію в бухті Провато (місце в районі мису Кийк-Атлама та бухти Праватка, на березі якої розташоване селище Орджонікідзе) і знову отримали доступ у Солдайю і гавань Калітра (на місці селища Коктебель). Крім того, венеціанські послани отримали дозвіл повернутися в Тану. У 1358 р. Венеція отримала Солдайю, правда не надовго.

У 1357 р. генуезці захопили у феодоритів Чембало (Балаклава), з цього ж року тут засновано консульство [8, с. 131]. Юргевич згадує про генуезьку присутність в Чембало, розповідаючи про похід Джанібєка у 1345 р. [16, с. 833]. Цю ж дату вказує і М. Броневський у своєму «Описі Татарії (Tartariae Descriptio)» [4, с. 343]. Незважаючи на складні стосунки з монголо-татарами генуезцям все ж таки вдається утвердитись в Чембало. Про це свідчить зміст петиції, що була направлена комуною Кафи дожу Генуї Джованні ді Мурта (1344-1350 рр.). У петиції мова йде не лише про укріплення фортифікаційних споруд, але й визнається її стратегічне становище: «Якщо (татари) заволодіють фортецею Чембало, то ми можемо втратити все узбережжя...» [14, с. 219]. Під узбережжям, ймовірно, слід розуміти південну частину Криму (від Алушти до Фороса), яка згодом отримала назву «Генуезька

Готія» (В. Гейд) чи «генуезька область Готії» (Бертъе-Делагард) [8, с. 63; 3, с. 19].

З більшою силою протистояння між італійськими республіками розгорілося на фоні боротьби за владу в Золотій Орді, що спалахнула після смерті Бердібека. «Велике зам'яття» призвело до зміни військово-політичної ситуації в Причорномор'ї. В значній мірі, ситуацією змогли скористатись генуезці для зміцнення своїх позицій не лише в Криму, а й в усьому басейні Чорного моря.

Якщо на початку боротьби за владу в Орді, генуезці не проявляли політичної активності, то вже в липні 1365 р. генуезці здобули Солдайю та 18 поселень Судакської долини [8, с. 123-124]. Е. Скржинська висуває припущення, що Венеція на певних умовах передала Солдайю Генуї, ймовірно, щоб остання була менш прихильною до турків [12]. Ймовірно, на цей час ставка Мамає (головного учасника «Великого зам'яття») знаходилась недалеко від Криму, оскільки вже в середині серпня його війська з'явилися під стінами Кафи.

Ці події стали визначальними в політичних стосунках між Ордою і Генуєю протягом наступних 20 років. Попри активну протидію Мамає, генуезці продовжують політику зміцнення своєї влади не лише в Солдайї, а й над всією Готією.

Невдовзі все кримське узбережжя від Чембало до Воспоро належало Генуї. До 1374 р. відносяться відомості про перебування в ряді пунктів Готії консулів, яким, згідно з книгою масаріїв, сплачувалося жалування. Згідно з одним документом від 4 листопада 1374 р., до Готії зі спеціальною місією були відправлені Антоніо де Акурса і Джованні де Бургаро [14, с. 221].

Але надовго утвердитись на території узбережжя генуезцям не вдалося. У 1375 р. згадувані вище 18 поселень Судакської долини були повернуті під юрисдикцію правителя Солхата. Генуезці зберегли за собою лише Солдайю.

Ситуація змінилась на користь генуезців після поразки Мамає на Куликовому полі.

З осені 1380 р. до літа 1387 р. між генуезцями і володарями Солхата було укладено договори, з яких Генуя отримала максимальну вигоду. Ці договори, врешті-решт, закріпили за італійською комуною право на воло-

діння 18 поселеннями Судакської долини та узбережжям Готії. За договором 1380 р., підписаним тодішнім намісником Солхата Яр-касом та консулом Кафи Джіанноне дель Боско, Генуя здобула, по-перше, Солдайю та 18 поселень її округи, по-друге, «Готію з її поселеннями і народом... від Чембало до Солдайї...».

Проте підписання договорів не привели до повного примирення. Це вимагало досягнення нових домовленостей між Кафою і Солхатом в 1382 (чи 1383 р.). Але і це не уберегло обидві сторони від відкритого конфлікту, який в документах того часу отримав назву «Bellum de Sorcati». Татари будь-якими засобами налаштовували місцеве населення проти генуезців. Безлад охопив значну частину, в тому числі й Готію, де мав місце конфлікт між православними митрополитами за право збирання податків з територій, що належать Генуї [15, с. 114].

Цього разу не стільки силою зброю, скільки дипломатичним хистом генуезцям вдалось добитись нового договору. Договір 1387 р. підтверджував права генуезької комуни на раніше надбані території і встановлював «істинний і благий мир» [9, с. 52-56]. Тохтамиш був зацікавлений у примиренні з генуезцями напередодні війни з Тамерланом. До того ж його турбувало і зміцнення Польщі та Литви на західних кордонах. Проте в повній мірі скористатись результатами тривалого військового протистояння і хитрої ординської дипломатії змогли лише генуезці. Після поразки Тохтамиша (1387, 1391, 1395 рр.) могутність Золотої Орди була підірвана і держава в черговий раз занурилась у вир міжусобиць.

Таким чином після примирення з татарами в 1387 р. було утворено «капітанство Готія» («*giperia marina Gotie*») з центром у Кафі. До його складу увійшли Солдайя, Луста (Алушта), Партеніте (Партеніт), Горзоуїум (Гурзуф), Сикита (Нікіта), Ялта, Оріанда, Музахорі (Місхор), Лупіко (Алупка), Форі (Форос) [5, с. 189-240].

О. О. Васильєв вважав, що під Готією розуміли вузьку прибережну смугу від Балаклави до Судака, обмежену на півночі Яйлою. Але у самих договорах 1380 і 1387 рр. не надається перелік поселень, які відходять під юрисдикцію колонії. Тому в науковій літера-

турі до нинішнього часу відсутня єдина думка про кордони консульств Согдаї, Чембало і капітанства Готії [3; 6, с. 80-81]. Десімоні С. спробував зробити вибірку населених пунктів, розташованих на кримському узбережжі та згадуваних у генуезьких джерелах. Мова йде про такі поселення: Форос, Кікінеїз, Алушка, Місхор, Ореанда, Ялта, Нікіта, Гурзуф, Партеніт, Ламбат, Алушта, Судак [3, с. 3]. Бертъе-Делагард, використовуючи ці матеріали, зумів досить точно визначити кордони консульств Согдаї, які на сході обмежувались землями поселення Кози, на заході – Канакською балкою. На його думку, «генуезька Готія» простягалась від поселення Туак на сході до Фороса на заході [3, с. 1-35].

До кінця XIV ст. на Чорному морі генуезькі колонії розташовувались у наступному порядку: центром була Кафа, головна частина узбережжя (Готія) замикалась двома фортецями – Согдаїя та Чембало. Між ними роз-

кидані дрібні консульства. Окремо лежав Воспоро (генуезька Чіпріко).

Таким чином, італійська колонізація Північного Причорномор'я являла собою довгий процес. На початку XIII ст. торговельні контакти італійців із регіоном були стихійні, неорганізовані, попереду в цей час були мандрівники, місіонери, окремі купці. Вперше якісні зрушення спостерігаємо після падіння Константинополя (1204 р.), коли в процес включилися не окремі особи, а самі республіки – св. Марка (Венеція) і св. Георгія (Генуя). Особливо інтенсивно процес освоєння італійцями причорноморського регіону розпочинається після 1261 р. Зростає кількість фондако (складські приміщення) і ринкових площ. Фактично починається захоплення територій і перетворення торговельних поселень в колонії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонин, архимандрит. Заметки XII – XV века, относящиеся к крымскому городу Сугдее (Судаку), приписанные на греческом синаскаре / Архимандрит Антонин // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1863. – Т. 5. – С. 595-628.
2. Артеменко О. Італійська колонія Воспоро (XIII – XV ст.) / Олена Артеменко // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. Зб. наук. пр. з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології / Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України; Редкол.: В. Д. Сидоренко (голова), В. І. Тимофієнко, О. В. Сіткарьова та ін. – Київ : Видавничий дім А+С, 2006. – Вип. 3. – Ч. 1. До 180-річчя Керченського музею старожитностей. – С. 73-80.
3. Бертъе-Делагард А. Л. Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1920. – № 57. – С. 1-135.
4. Броневский М. Описание Крыма (Tartarie Descriptio) // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1863. – Т. 6. – С. 332-350.
5. Брун Ф. О поселениях итальянских в Газарии: Топографические и исторические заметки // Черноморье: Сборник исследований по исторической географии Южной России Ф. Бруна (1852-1877). – Одесса, 1879. – Ч. 1. – С. 189-240.
6. Веймарн Е. В. О двух неясных вопросах средневековья юго-западного Крыма / Е. В. Веймарн // Археологические исследования средневекового Крыма. – К. : Наук. думка, 1968. – С. 45-82.
7. Еманов А. Г. К вопросу о ранней итальянской колонизации Крыма / А. Г. Еманов // Античная древность и средние века. Вып. 19. Византия и ее провинции. – Свердловск, 1982. – С. 62-68.
8. Извлечение из сочинения Вильгельма Гейда: «История торговли в средние века». Перевод Л. П. Колли // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1915. – № 52. – С. 68-185.
9. Мурзакевич Н. История генуезских поселений в Крыму. – Одесса, 1837. – 91 с.
10. Никифоров А. Р. Кримські міста XIII – XV ст. у вітчизняній історіографії: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Никифоров Андрій Ростиславович. – Дніпропетровськ, 1995. – 15 с.
11. Скржинская Е. Ч. История Таны (XIV – XV вв.) // Барбаро и Контарини о России: К истории итало-русских связей в XV веке / Вступ. ст., подг. текста, пер. и коммент. Е. Ч. Скржинской. – Л., 1971. – С. 29-64.
12. Скржинская Е. Ч. [Заметки о Судаке] / Е. Ч. Скржинская // Судакская крепость. История – археология – эпиграфика. – Киев–Судак–С.-Петербург: «Академперіодика», 2006. – С. 37.
13. Старокадомская М. К. Русское торговое население генуезской Каффы / М. К. Старокадомская // История и археология средневекового Крыма. – М., 1958. – С. 147-154.
14. Типаков В. А. Общины Готии и Капитанство Готии в Уставе Каффы 1449 г. / Типаков В. А. // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 6. – С. 218-224.

15. Типаков В. А. Политико-правовые отношения между Ордой и колонией Генуи в Крыму во второй половине XIV в. / Типаков В. А. // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2002. – № 1. – С. 112-115.
16. Устав для генуэзских колоний в Черном море / Вступ. ст., пер. и комм. В. Н. Юргевича // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1863. – Т. 5. – С. 629-837.
17. Чиперис А. М. К истории ранней генуэзской колонизации Северного Причерноморья II половина XIII века / А. М. Чиперис // Ученые записки Туркменского государственного университета имени А. М. Горького. – 1964. – Сер. История. – Вып. XXVII. – С. 30-48.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Я. В. Верменич, д.і.н., професор П. М. Тригуб*

© О. В. Господаренко, 2011

Стаття надійшла до редколегії 31.10.2011